

ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА

Начальная Дверь ко Христiянському Добронравiю

Текст взято з видання:

Сковорода Григорій. Повна академічна збірка творів / За редакцією проф. Леоніда Ушкалова. – Харків–Едмонтон–Торонто: Майдан; Видавництво Канадського Інституту Українських Студій, 2011. – 213 - 230 с.
ISBN 978-966-372-330-3

Начальная Дверь ко Христiянскому Добронравiю¹

Написана в 1766 году:
для Молодаго Шляхетства Харьковской Губернiи.
А обновлена в 1780 году.

Преддверiе

Благодаренiе Блаженному Богу о том, что Нужное здѣлал нетрудным, а трудное ненужным².

Нѣтъ Слаже для Человѣка и нѣтъ Нужнѣе, как Щастiе³, нѣтъ же ничего и легоче сего. Благодаренiе Блаженному Богу.

Царствiе Божiе внутрѣ нас⁴, Щастiе в Сердцѣ, Сердце в Любви, Любовь же в Законѣ вѣчнаго⁵.

Сiе есть непрестающее ведро и незаходящее Солнце, Тму Сердечныя Бездны просвѣщающее.

Благодаренiе Блажен[ному] Богу.

Что было бы тогда, если бы Щастiе, пренужнѣйшее и любезнѣйшее для всѣх, зависѣло от мѣста, от времени, от плоти и крови? Скажу яснѣе. Что было бы тогда, если бы Щастiе заключил Бог в Америкѣ, или в Канарских Островах, или в Азiатском Ёрусалимѣ, или в Царских Чертогах, или в Соломоновском вѣкѣ⁶, или в богатствах, или в пустынѣ, или в чинѣ, или в науках, или в здравiи?.. Тогда бы и Щастiе наше, и мы с ним были бѣдны. Кто б мог добратся к тѣм мѣстам? Как можно родиться всѣм в одном коем-то времени? Как же и помѣститься в одном Чинѣ и Статьѣ? Кое же то и Щастiе, утвержденное на Пѣскѣ плоти, на ограниченном мѣстѣ и времени, на Смертном Человѣкѣ? Не сiе ли есть трудное? Ей! Трудное и невозможное. Благодаренiе ж Блаженному Богу, что трудное здѣлал ненужным⁷.

Нынѣ же желаеш ли быть щасливым? Не ищи Щастiя за морем, не проси Его у человѣка, не странствуй по планетам, не волочись по дворцам, не ползай по шарѣ земном, не броди по Ёрусалимам... Златом можеш купить деревню, вещь трудную, яко обходимую. А Щастiе, яко необходимая необходимость, туне вездѣ и всегда даруется.

Воздух и Солнце всегда с тобою, вездѣ и туне. Все же тое, что бѣжит от тебе прочь, знай, что оно чуждее, и не почитай за твое. Все то странное есть и лишнее. Что же тебѣ нужды? Тѣм-то оно и трудное. Никогда бы не разлучилось от тебе, если бы было необходимое.

Благодаренiе Блаженному Богу.

Щастiе ни от небес, ни от земли не зависит. Скажи с Давидом:

“Что мнѣ есть на небеси?

И от тебе что восхотѣх на земли?”⁸

Что же есть для тебе нужное? То, что самое легкое. А что же есть легкое? О друг мой! Все трудное и тяжелое, и горкое, и злое, и лживое есть. Однако, что есть легкое? Тое, друг мой, что нужное. Что есть нужное? Нужное есть только одно:

“Едино есть на потребу”⁹.

Одно только для тебе нужное. Одно же только и благое, и легкое, а прочее все – труд и болѣзнь¹⁰.

Что ж есть оно едино? Бог.

Вся Тварь есть Рухлядь, Смѣсь, Сволочь, Сѣчь, Лом, Крушь, Стечь, Вздор, Сплочь, и Плоть, и Плетки... А тое, что Любезное и Потребное, есть Едино. Вездѣ и всегда. Но сіе Едино все Горстію Своею и прах плоти¹¹ твоя содержит.

Благодареніе ж Блаженному Богу за то, что все нас оставляет и все для нас трудное, кромѣ того, что Потребное, Любезное и Едино¹².

Многія тѣлесныя необходимости ожидают тебе, и не там Щастіе. А для Сердца твоего Едино есть на потребу¹³, и тамо Бог и Щастіе, не далече оно¹⁴. Близ есть¹⁵. В Сердцѣ и в Душѣ твоей¹⁶.

В сей Ковчег ведет и наша десятоглавна бесѣда, будто чрез десять Дверей. А я желаю, дабы Душа твоя, как Ноева Голубица¹⁷, не обрѣтши нигдѣ покоя, возвратилась к Сердцу своему¹⁸, к тому, Кто поживает в Сердцѣ твоем, дабы собылося оное Исайно:

“Будут Основанія твоя вѣчная родом родов. И прозовешися Здатель оград. И стези твоя посреди упокоиши”¹⁹.

Сего желает
Григорій, Сын Савы Сковороды.

Твердь Бесѣды

“Истина Господня Пребывает во вѣк”²⁰.

“Во вѣк, Господи, Слово твое Пребывает”²¹.

“Закон твой посредѣ Чрева моего”²².

“Слово Плоть бысть и вселися в ны”²³.

“Посреди вас стоит, Егоже не вѣсте”²⁴.

ГЛАВА 1-я.

О Богѣ

Весь Мір состоит из двух Натур: одна видимая, другая невидимая.

Видимая натура называется Тварь, а невидимая – Бог.

Сія невидимая натура, или Бог, всю Тварь проникает и содержит, вездѣ всегда был, есть и будет. Напримѣр, тѣло человѣческое видно, но проникающей и содержащей оное Ум не виден.

По сей причинѣ у древних Бог назывался Ум ВСЕМІРНЫЙ²⁵. Ему ж у них были разныя имена. Напримѣр: натура, Бытіе вещей, Вѣчность, Время, Судба, Необходимость, Фортуна и проч[ая]...

А у Христїян знатнѣйшія Ему имена слѣдующія: Дух, Господь, Царь, Отец, Ум, Истина.

Послѣднія два имена кажутся Свойственнѣе протчих, потому что Ум вовся есть невеществен²⁶, а Истина вѣчным Своим Пребываніем совсѣм противна непостоянному веществу. Да и тепер в нѣкоторой Землѣ называется Бог: ИШТЕН²⁷. Что касается до видимой Натуры, то Ей также не одно имя. Напримѣр: Вещество, или Матерія²⁸, Земля, Плоть, Тѣнь и проч[ая]...

ГЛАВА 2-я.

О Вѣрѣ Вселенной

Как тепер мало кто разумѣет Бога, так неудивительно, что и у древних часто публичною ошибкою почитали Вещество за Бога, и затѣм все свое Богопочитаніе отдали в посмѣянїе.

Однако же в том всѣ вѣки и народы всегда согласно вѣрили, что есть тайная нѣкая, по всему разлившаяся и всѣм владѣющая Сила²⁹.

По сей причинѣ для чести и памяти Его по всему Шару Земному общенародно были всегда посвящаемы дома, да и тепер вездѣ все то же. И хотя, напримѣр, подданный может ошибкою почестъ камардинера вмѣсто Господина, однако ж в том никогда не спорит, что есть над ним владѣлец, котораго он, может статься, в лице не видывал. Подданный Его есть всякій Народ, и равно каждый признает пред ним рабство свое.

Такова вѣра есть обща и проста.

ГЛАВА 3-я.

О Промыслѣ Общем

Ся-то Блаженнѣйшая Натура, или Дух, весь Мір, будто Машинистова Хитрость Часовую на башнѣ Машину³⁰, в движенїи содержит и, по примѣру попечительнаго отца, сам бытїем есть всякому Созданїю. Сам одушевляет, кормит, распоряжает, починает, защищает. И по своей же волѣ, которая всеобщим законом, или уставом, зовется, опять в Грубую Матерїю, или грязь, обращает, а мы тое называем Смертїю.

По сей причинѣ Разумная древность сравнила Его с Математиком или Геометром³¹ потому, что непрестанно в пропорціях, или размѣрах³², упражняется, выдѣлывая по разным фигурам, напримѣр: Травы, Деревя, Звѣрей и все прочее³³. А Еврейскіе Мудрецы уподобили его Горшечнику³⁴.

Сей Промысл есть общїй потому, что касается до благосостоянїя всѣх тварей.

ГЛАВА 4-я.

О Промыслѣ Особенном для Человѣка

Сей чистѣйшїй, всемірнїй, всѣх вѣков и народов всеобщїй Ум излил нам, как источник, всѣ Мудрости и Художества, к провозженїю Житїя нужныя.

Но ничем Ему так не одолжен всякій народ, как тѣм, что Он дал нам самую высочайшую свою Премудрость, которая природный Его есть портрет и печать.

Она столько превосходит протчія разумныя души, или понятія, сколько Наслѣдник лучше Служителей.

Она весьма похожа на искуснѣйшую Архитектурную Симметрію, или Модель³⁵, который, по всему Матеріалу нечувствительно простираясь, дѣлает весь Состав крѣпким и спокойным, всѣ прочія приборы содержащим.

Так слово в слово и она, по всѣм членам политическаго корпуса, из людей, не из камней состоящаго, тайно разлившись, дѣлает его твердым, мирным и благополучным³⁶. Если, на примѣр, кая-то Фамилія, или Город, или Государство по сему Моделю основано и учреждено, в то время бывает он Раем, Небом, Домом Божіим и прочая. А если один кой человек созиждет по нему Житіе свое, в то время бывает в нем Страх Божій, Святыня, Благочестіе и прочая. И как в Тѣлѣ человеческом один Ум, однак разно, по разсужденію разных частей дѣйствует, так и в помянутых Сожительствах, сею Премудростію связанных, Бог чрез различные члены различныя в пользу общую производит дѣйства. Она во всѣх наших всякаго рода дѣлах и рѣчах Душа, Польза и Краса, а без нея все Мертво и Гнусно. Родимся мы всѣ без нея, однак для нея. Кто к ней природнѣе и охотнѣе, тот благороднѣе и острѣе, а чем большее кто с нею имѣет участіе, тѣм дѣйствительнѣйшее, но не понятое внутрь чувствует блаженство, или удовольствіе. От нея одной зависит особенный в Созиданіи рода Человѣческаго Промысл. Она-то есть Прекраснѣйшее Лицо Божіе, которым Он, со временем напечатуюсь на душѣ нашей³⁷, дѣлает нас из диких и безобразных Монстров, или Уродов, Человѣками, то есть звѣрками, к Содружеству и к помянутым Сожительствам годными³⁸, незлобивыми, воздержными, великодушными и справедливыми.

А если уже она вселилась в Сердечныя Человѣческія Склонности, в то время точно есть то же самое, что в движеніи Часовой Машины темпо (ТЕМПО)³⁹, то есть правильность и вѣрность. И тогда-то бывает в Душѣ непорочность и чистосердечіе, как бы райскій нѣкій Дух и вкус, плѣняющіи к дружелюбію.

Она различит нас от звѣрей милосердіем и справедливостію, а от скотов – воздержаніем и разумом, и не иное что есть, как Блаженнѣйшее Лицо Божіе, тайно на Сердцѣ написанное, Сила и Правило всѣх наших движеній и дѣл. В то время Сердце наше дѣлается чистым источником благодѣяній, несказанно Душу веселящих, и тогда-то мы бываем истинными по душѣ и по тѣлу человекaми, подобны годным для строенія Четвероугольным Камням, с каковых Живой Божій Дом составляется⁴⁰, в котором он особливою Царствует Милостію.

Трудно Неоцѣненное сіе Сокровище проникнуть и примѣтить, а для одного сего любить и искать Ее нелегко.

Но сколько она снаружи неказиста и презрѣнна, столько внутри важна и великолѣпна, похожа на маленькое, напримѣр, Смоквинное Зерно, в котором цѣлое древо с плодами и листом закрылось, или на маленькой простой Камушек, в котором ужасный пожар затаился⁴¹. Для оказалости намѣчали Ее всегда признаками, и она, будто кой-то Принц, имѣла свои портреты, печати и узлы, разные в разных вѣках и народах. Ея-то был Узол, напримѣр, Змѣй, повѣщенный на колу пред Жидами⁴².

Ея Герб – Голубь с масличною во Устах вѣтвюю⁴³. Являлась она во образѣ льва и агнца, а Царскій Жезл был ея ж предметом, и прочая.

Таилась она и под Священными у них обрядами, напримѣр, под яденіем Пасхи, под обрѣзаніем, и прочая.

Закрывалась она, будто под разнovidным Маскарадом, и под гражданскими исторіями, наприм[ѣр], под повѣстью о Исавѣ и Ёковѣ, о Саулѣ и Давидѣ⁴⁴, и проч[ая], и одним тайным своим присудствіем здѣлала тѣ книги мудрыми.

А в послѣдовавшія уже времена показалаь она во образѣ Мужеском, здѣлавшись Богочеловѣком⁴⁵.

Какovým же способом Божія сія Премудрость родилась от Отца без матери и от Дѣвы без отца⁴⁶, как то она воскресла и опять к Своему Отцу вознеслась и прочая, пожалуй, не любопытствуй⁴⁷. Имѣются и в сей, так, как в протчих науках, праздня Тонкости, в которых одних может себѣ занять мѣсто тая недѣйствительная вѣра, которую называют Умозрительною⁴⁸. Поступай и здесь так, как на оперѣ, и довольствуйся тѣм, что глазам твоим представляется, а за ширмы и за хребет театра⁴⁹ не заглядывай. Здѣлана сія занавѣса нарочно для худородных и склонных к любопытству Сердец. Потому что подлость, чем в ближайшее знакомство входит, тѣм пуще к великим дѣлам и персонам учтивость свою теряет.

На что тебѣ спрашивать, напримѣр, о Воскресеніи Мертвых, если и самый дар воскрешать могги ничего не пользует бездѣльной Душѣ, ни воскрешающей, ни воскрешаемой. От таких-то Любопытников породились расколы, суевѣрїя и прочія язвы, которыми вся Европа безпокоится. Важнѣйшее дѣло Божіе есть одну безпутную Душу оживотворить Духом своих заповѣдей, нежели из небытія произвестъ новый Земной Шар, населенный Беззаконниками.

Не тот вѣрен Государю, кто в тайности Его вникнуть старается, но кто волю Его усердно исполняет.

Вѣчная сія Премудрость Божія во всѣх вѣках и народах неумолчно продолжает рѣчь свою, и она не иное что есть, как повсемственнаго Естества Божія невидимое Лицо и живое Слово, тайно ко всѣм нам внутри гремящее⁵⁰. Но не хотим слушать Совѣтов Ея, одни за Лишеніем Слуха, а самая большая часть – по несчастному Упрямству, от худаго зависящему воспитанія.

Прислушивались неглѣбному сему Гласу премудрые Люди, называемые у Жидов Пророками, и со глубочайшим опасеніем повелѣваемое исполняли.

Она начало и конец всѣх книг Пророческих. От нея, чрез нея и для нея все в них написано.

По сей причинѣ разныя себѣ имена получила. Она называется Образ Божій, Слава, Свѣтъ, Слово, Совѣтъ, Воскресеніе, Живот, Путь, Правда, Мир, Судьба, Оправданіе, Благодать, Истина, Сила Божія, Имя Божіе, Воля Божія, Камень Вѣры, Царство Божіе и проч[ая]. А самые первѣйшіе Христіянѣ назвали Ее Христом, то есть Царем. Потому что одна она управляет к вѣчному и временному Щастію всѣ Государства, всякія Сожительства и каждаго порознь.

Да и кромѣ того, у древних Царственным называлось все, что верховным и главнѣйшим почиталось.

Провидѣлъ было Авраам Блаженнѣйшій свѣтъ Ея и, на ней увѣрившись, здѣлался со всею Фамиліею справедливым, а с подданными Благополучным. Однако она и прежде Авраама всегда у своих Любителей жила. А Мойсей, с невидимаго сего Образа Божія будто план сняв, начертил его просто и грубо Самонужнѣйшими Линіями и, по нему основав⁵¹ Жидовское общество, здѣлал оное благополучным же и побѣдительным⁵². Он тогдашнему написал было его на каменных досках и так здѣлал, что невидимая Премудрость Божія, будто видимый и тлѣнный человекъ, чувственнымъ Голосом ко всѣмъ нам рѣчь свою имѣет⁵³.

Сія рѣчь, понеже от него раздѣлена на десять разсужденій, или пунктов, потому названа десятословіемъ.

ГЛАВА 5.

О Десятословіи⁵⁴

I.

“Аз есмь Господь Бог твой... да не будутъ тебѣ бози иніи”⁵⁵, и прочая.

Яснѣе сказать так:

Я Глава твоего Благополучія и Свѣтъ разума! Берегись, чтоб ты не основал житія твоего на иныхъ Совѣтахъ, искусствахъ и вымыслахъ, хотя б они из Ангельскихъ умовъ родились. Положись на меня слѣпо. Если ж, мене минувъ, заложиши вѣкъ твой на иной премудрости, то она тебѣ будетъ и богомъ, но не истиннымъ, а посему и Щастіе твое подобно будетъ воровской монетѣ.

II.

“Не сотвори себѣ куміра”⁵⁶, и проч[ая].

А какъ на подлыхъ камняхъ, такъ еще больше не велю тебѣ строится на видимостяхъ. Всяка видимость есть плоть, а всяка плоть есть пѣсокъ, хотя б она в поднебесной родилась. Все то идолъ, что видимое.

III.

“Не пріемли имени”⁵⁷, и проч[ая].

Смотри ж, во-первыхъ, не вступи въ ровъ безумія⁵⁸, будто въ свѣтѣ ничего нѣтъ, кромѣ видимостей, и будто имя сіе БОГъ пустое есть. В сей-то безднѣ живутъ

клятвы ложныя, лицемѣрія, обманы, лукавства, измѣны и всѣ тайных и явных Мерзостей Страшилища. А вмѣсто того, напиши на Сердцѣ, что вездѣ всегда присудствует тайный Суд Божій, готов на всяком мѣстѣ невидимо жечь и сѣчь невидимую твою часть, не косня ни точки, за всѣ дѣла, слова и мысли, в которых мене нѣтъ.

IV.

“Помни день субботный”⁵⁹, и протч[ая].

Сіе ты повсюду и внутрь тебе кроющееся величество Божіе с вѣрою и страхом в день воскресный прославлять не забывай, а поклоняйся не пустыми только церемоніями, но самым дѣлом сердечно Ему подражая. Его дѣло и вся забава в том, чтоб всеминутно промыслять о пользѣ всякой Твари. И от тебе больше ничего не требует, кромѣ Чистосердечнаго Милосердія к ближним твоим.

А сіе весьма легко. Вѣрь только, что сам себѣ десятью пользуеш в самое то время, как пользуеш других, и напротив того.

V.

“Чти Отца твоего”⁶⁰, и протч[ая]...

Прежде всѣх Отца и Мать почитай и служи им. Они суть видимые портреты того невидимаго Существа, которое тебе столько одождает.

А вот кто Отец твой и Мать: будь, во-первых, вѣрен и усерден Государю, послушен Градоначальнику, учтив к священнику, покорный родителям, благодарен Учителям⁶¹ твоим и Благодарителям. Вот истинный путь к твоему вѣчному и временному Благоденствію и к утвержденію твоей фамиліи. Что же касается до протчїих общества частей, берегись слѣдующаго:

VI.

“Не убій”⁶²

VII.

“Не прелюбодѣйствуй”⁶³

VIII.

“Не воруй”⁶⁴

IX.

“Не свидѣтельствуй ложно, или не клевети”⁶⁵

Осуждаем виннаго, а клеветцем невиннаго. Сія есть страшнѣйшая злоба, и клеветник Еллински: дѣвол⁶⁶.

Х.

“Не пожелай...”⁶⁷

Но понеже злое намѣреніе съменем есть злых дѣл, которым числа нѣт, а сердце рабское неисчерпаемымъ есть источникомъ худыхъ намѣреній, для того по вѣкъ твой нельзя быть тебѣ честнымъ, если не попустиши, дабы вновь Бог переродил Сердце твое. Посвяти ж оно нелицемѣрнѣй Любви⁶⁸. В то время вдруг бездна в тебѣ беззаконій заключится... Бог, Божіе Слово, к Его Словоу Любовь – все то одно.

Сим троеличнымъ огнемъ Ражженное Сердце никогда не согрѣшает, потому что злыхъ сѣмен, или Намѣреній, имѣть не может.

ГЛАВА 6.

О Истиннѣй Вѣрѣ

Если б Человѣкъ могъ скоро понять неоцѣненную великаго сего Совѣта Божія цѣну, могъ бы его вдругъ принять и любить.

Но понеже тѣлесное, грубое разсужденіе сему препятствует, для того нужна ему вѣра⁶⁹. Она закрытое всѣмъ совѣтомъ блаженство, будто издали в зрительную просматривает Трубку, с которою и представляется⁷⁰.

При ней необходимо должна быть Надежда. Она слѣпо и насильно удерживает Сердце человѣческое при Единороднѣй сей истинѣ, не попуская волноватись подлыми постороннихъ мнѣній вѣтрами. По сей причинѣ представляется в видѣ Женщины, держащія якорь⁷¹.

Сія добродѣтель Сердце человѣческое, будто надежный вѣтеръ корабль, приводит наконецъ в гавань Любви и ей поручает.

В то время, по открытіи глаз, тайно кричит в душѣ Духъ Святой слѣдующее:

“Правда твоя правда во вѣкъ,
И законъ твой истина”⁷².

ГЛАВА 7-я.

Благочестіе и церемонія – разнь

Вся десятословія Сила вмѣщается в одномъ семъ имени Любовь.

Она есть вѣчнымъ Союзомъ между Богомъ и человѣкомъ, она огонь есть невидимый, которымъ Сердце разпалается к Божію Словоу, или волѣ. А посему и сама она есть Бог⁷³.

Сія Божественная Любовь имѣетъ на себѣ внѣшніе виды, или значки; они-то называются: церемонія, обрядъ, или образъ благочестія. И такъ церемонія возлѣ благочестія есть то, что возлѣ плодовъ листъ, что на зернахъ шелуха, что при доброжелательствѣ комплементы. Естли ж сія маска лишена своей силы, в то время остается одна лицемѣрная обманчивость, а человѣкъ – Гробомъ разкрашеннымъ⁷⁴.

Все же то церемонія, что может исправлять самый несчастный бездѣльникъ.

ГЛАВА 8.

Закон Божій и преданіе – разнь

Закон Божій пребывает во вѣки⁷⁵, а человекскія преданія не вездѣ и не всегда.

Закон Божій есть Райское древо, а преданіе – тѣнь⁷⁶.

Закон Божій есть плод жизни⁷⁷, а преданіе – листвіе. Закон Божій есть Божіе в человекѣ Сердце, а преданіе есть смоковный лист, часто покрывающій ехидну⁷⁸. Дверь храма Божія есть закон Божій, а преданіе есть придѣланный к храму притвор. Сколько преддверіе от алтаря, а хвост от головы, столь далече отстоит преданіе⁷⁹.

У нас почти вездѣ несравненную сію равность сравнивают, забыв закон Божій и смѣшав с Грязью человекскою воедино, даже до того, что человекскія враки выше возносят и, на оныя уповая, о любви не подумают, да исполнится сіе: “Лицемѣры! За преданія ваша разористе закон”⁸⁰. Все же то есть преданіе, что не Божій закон.

ГЛАВА 9-я.

О Страстях, или Грѣхах

Страсть есть Моровой в Душѣ воздух. Она есть безпутное желаніе видимостей, а называется нечистый, или мучительный, дух. Главнѣйшая всѣх есть зависть, мать протчих страстей и беззаконій. Она есть Главным Центром оныя пропасти, гдѣ душа мучится.

Ничто ее не красит и не пользует. Не мил ей свѣтъ, не люба благочинность, а вред столь сладок, что сама себе десятью снѣдает.

Жалом адскаго сего дракона есть весь род Грѣхов. А вот фамиліа его: ненависть, памятозлюбіе, гордость, леть, несытость, скука, раскаяніе, тоска, кручина и прочая⁸¹. Неусыпаемый в Душѣ червь.

ГЛАВА 10.

О Любви, или Чистосердечіи

Противится сей Безднѣ чистосердечіе. Оно есть спокойное в Душѣ дыханіе и вѣяніе Святаго Духа.

Оно подобно прекрасному Саду, тихих вѣтров, сладкодышущих цвѣтов и утѣхи исполненному, в котором процвѣтает древо нетлѣнных Жизни.

А вот плоды его:

доброжелательство, незлобіе, склонность, кротость, нелицемѣріе, благонадежность, безопасность, удовольствіе, кураж⁸² и протчія неотъемлемыя забавы.

Кто такую Душу имѣет, мир на нем и милость⁸³, и веселіе вѣчное над головою сего истиннаго Христіанина⁸⁴.

Аминь.

Цей трактат є конспектом катехитичного курсу, що його Сковорода читав у “додаткових класах” Харківського колегіуму, які були відкриті 2 лютого 1768 р. Наказ про призначення Сковороди на посаду викладача катехізису було підписано 8 липня цього ж року. Отже, твір міг бути написаний у другій половині 1768 р. Щоправда, під списком стоїть дата 1766. Цю ж таки дату наводить і Михайло Ковалинський. На цій підставі Анастасія Ніженець припускала, що Сковорода написав трактат 1766 р. (наказ сенату про організацію “додаткових класів” з’явився ще 1765 р., і вже тоді харківський генерал-губернатор Євдоким Щербинін міг запропонувати Сковороді обійняти посаду викладача катехізису [див.: Ніженець А. На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 118]). Значно пізніше, а власне, 1780 р., Сковорода дописав до цього трактату вступ. «Начальная дверь ко християнскому добронравію» складається з десяти невеличких глав, в яких коротко з’ясовано поняття Бога, віри, Божого промислу, любові, гріха тощо, а також подано десять Божих заповідей. Цей трактат Сковороди відрізняється від узвичаєних у старій українській богословській традиції катехізисів [про жанр катехізму в українській літературі див., зокрема: Пилипович Д. Катихісис еп. Інокентія Винницького в богословському контексті епохи // Винницький І. Катихісис, або бароковий душпастирський сад. – Перемишль, 2007. – С. 25–111]. Зрештою, згідно з інструкцією білгородського та обоянського єпископа Самійла Миславського від 1769 р. [див.: Лебедев А. Харьковский коллегіум как просветительный центр Слободской Украины до учреждения в Харьковском университете // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1885. – Кн. 4 (окт.-дек.). – С. 79], курс катехізису в Харківському колегіумі почали читати за підручником Платона Льовшина [див.: Платон, ієром. Православное учение, или сокращенная християнская богословия. – Київ, 1791], – автора, який на ту пору втішався славою “нового Феофана [Прокоповича]”. Автограф до нашого часу не дійшов. Найкращий список, зроблений наприкінці XVIII ст. (десь після 1788 р.), зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 7, арк. 3–19). Трактат був уперше опублікований у журналі «Сионский вестник» (1806. – Ч. 3. – Авт. – С. 156–179). Подаємо за списком відділу рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України.

¹ “Дверь” (лат. *janua*) в сенсі “вступ, упродів” – досить поширена в старовину назва творів. Пор., наприклад: «Відчинені двері мов» («*Janua linguarum reserata*»), «Відчинені двері речей» («*Janua rerum reserata*») Яна Амоса Коменського; цю назву вживав і Ляйбніц [див.: Чижевський Д. Коменський і західна філософія // Чижевський Д. Філософські твори: У 4 т. – Київ, 2005. – Т. 3. – С. 149]. А слово *добронравіє* в Сковороди відповідає гр. *αρετή* й лат. *virtus*. Принаймні у своєму перекладі Цицеронового трактату «*De senectute*» Сковорода передає саме цим словом латинське *virtus* – ‘доблесть, гідність, талант, дар, цнота, моральна досконалість’.

² Див. прим. 194 до циклу «Сад божественных пѣсней».

³ Щастя – центральне поняття етики євдемоністського типу, чийі прибічники, зокрема й Сковорода, вважали досягнення щастя мотивом та метою всіх людських прагнень.

⁴ Парافраза Євангелії від св. Луки 17: 21. Пор.: *цѣтвѣє бжїє внѣтрѣ вѣсь єсть.*

⁵ У Біблії є фраза *вѣ законѣ вышнѣмъ* (Книга Ісуса, сина Сирахового 9: 20; 39: 1).

⁶ Соломон – син Давида й Вірсавії, цар Ізраїля, автор Пісні над піснями, Книги Притч та Книги Екклесіястової – жив бл. 1033–975 рр. до н. е.

⁷ Див. прим. 194 до циклу «Сад божественных пѣсней».

⁸ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 72 (73): 25. Пор.: Чтѡ во мнѣ ѣсть на нѣсѣ; ѡ ѿ тебе что восхотѣхъ на землѣ;

⁹ Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Луки 10: 42. Пор.: ѣдино же ѣсть на потребѣ. Згадаймо також емблематичний образ «Купидон летит с похищенным сердцем» (підпис: “Единое мнѣ довлѣет. Unum mihi sufficit”) [Емвлемы и смволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 174–175].

¹⁰ Фразу трѣдѣ ѡ волѣзнь взято з Книги Псалмів 9: 28; 89 (90): 10.

¹¹ Фразу прѣхъ плѡтн взято з Книги Псалмів 77 (78): 27.

¹² Див. прим. 194 до циклу «Сад божественных пѣсней».

¹³ Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Луки 10: 42. Пор.: ѣдино же ѣсть на потребѣ.

¹⁴ Очевидно, Скворода має на думці слова: не дмѣе еси ѿ црѣвѣа вѣѣа (Євангелія від св. Марка 12: 34).

¹⁵ Можливо, Скворода має на думці слова: влѣзъ ѣсть црѣвѣе вѣѣе (Євангелія від св. Луки 12: 31).

¹⁶ Пор., наприклад: “...Давно вже в мудреців виникло питання, де та в чому мало б полягати найвище добро (summum bonum), на якому могли б зупинитись людські прагнення, тобто, досягши якого, людина могла й повинна була б заспокоїти власну думку, не мавши вже більше до чого прагнути... І з’ясувалось, що майже всі люди, відмовившись від самих себе, шукають, чим би його заспокоїти та втішити свою думку у світі та в його речах: один убачає це в багатстві та статках, другий – у розкоші й насолодах, третій – у славі та пошані, четвертий – у мудрості та знанні, п’ятий – у веселому товаристві тощо; і ось, як наслідок, усі гасають за зовнішніми предметами, шукаючи в них добра для себе” [Коменский Я. А. Лабиринт света и рай сердца // Коменский Я. А. Сочинения. – Москва, 1997. – С. 15].

¹⁷ Це – емблематичний образ. Див., наприклад, 372-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata», що має назву «Голуб, делящий с масличною вѣтвою в ковчег Ноев» (підпис: “Добрая надежда. Послѣ дожда бывает хорошая погода. Vona spes”) [Емвлемы и смволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 94–95].

¹⁸ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 8: 9. Пор.: ѡ не ѡбръѣтши голѣбница покѡла ногѣма своїма, возвратѣса къ нѣмѣ въ ковчегъ.

¹⁹ Книга пророка Ісаї 58: 12.

²⁰ Книга Псалмів 116 (117): 2.

²¹ Книга Псалмів 118 (119): 89.

²² Книга Псалмів 39 (40): 9.

²³ Євангелія від св. Івана 1: 14.

²⁴ Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 1: 26. Пор.: посредеѣ же вѣсѣ стѡйтъ, егѡже вѣ не вѣстѣ.

²⁵ Ідеться про *νοῦς*, чи *λόγος* (Розум), – одне з основних понять грецької філософії, яке відіграло особливо важливу роль у філософії Платона, Арістотеля й неоплатоніків. Діоген Лаертцій свідчив (II, 6), що першим “поставив Розум вище за матерію” Анаксагор [Діоген Лаертский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 105]. Свого часу Тертуліан коментував це Боже ім’я в поганській філософії так: “Ваші мудреці свідчать, що Творець Усесвіту є *λόγος*, тобто слово й розум. Адже й Зенон визначив, що *λόγος* є той чинник, котрий утворив та облаштував геть усе. Цей-таки *λόγος* називається і долею, і Богом, і Юпітеровим духом, і необхідністю всіх речей. Усе це Клеанф розуміє під ім’ям духа, котрий проймає Всесвіт” [Квинта Септимія Флорента

Тертуліана захищені против язичників. – Москва, 1802. – С. 101–102]. Окреслення Бога як *Розуму* було звичним і для християнської, зокрема й української, традиції. Див., наприклад: Бог – “безначалный и неизмѣнный ум” [Вънец в честь тревѣнчанному Богу в Троици славимому. – Чернігів, 1712. – Арк. 11]. І все ж таки це Боже ім’я асоціювалося найперше з поганською філософією. Це годен засвідчити, наприклад, словник Памви Беринди, де слово *Бог* тлумачиться так: “Бог ест, по любомудрцех внѣшних, Ум” [Беринда П. Лексікон славенороскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 363].

²⁶ Слово *невеществен* Сковорода в одному з листів виводив із гр. *ἄϋλος*. Безпосереднім його джерелом могли бути й молитовні тексти. Пор., наприклад: “Ангелскія чины невещественных сил” [Могила П. Євхологон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 327 (третья пагін.); “Ум сый безстрастен и невеществен” [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 10].

²⁷ Isten (угор.).

²⁸ Першим значенням слова *вещество* є “матерѣа” [див.: Беринда П. Лексікон славенороскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 21].

²⁹ Усеосяжність віри в Бога була одним з основних аргументів на користь Божого існування. Наприклад, Сенєка писав у «Моральних листах до Луцілія» (CXVII, 6): “...існування богів доводимо ще й тим, що уявлення про них закладене в усіх людей: нема такого народу, який опинився б аж так далеко поза межами будь-яких законів та звичаїв, що не вірив би в тих чи інших богів” [Луцій Анней Сенєка. Моральні листи до Луцілія / Переклад з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 452]. Цим аргументом послуговувалися й старі українські богослови. Зокрема, Феофан Прокопович писав так: “...Мудрецы, то есть безбожники и славным из греческа именем называеміи аеисты, имѣют вид премудрости, понеже бо не было никогда и нынѣ нѣт такового народа, хотя бы и грубаго и малаго, который бы не исповѣдал быти нѣкоего божества (что самое имѣем в доказательство, яко есть Бог)” [Прокопович Ф. Слово в день святых апостол Петра и Павла // Феофана Прокоповича, архієпископа Великаго Новаграда и Великих Лук... слова и рѣчи. – Санкт-Петербург, 1761. – Ч. II. – С. 242].

³⁰ Уподобнення світу машині за часів Сковорода було загальником. Пор., наприклад: “Не варто дивуватися тому, що я порівнюю світ з годинниковим механізмом чи машиною, адже світ також є машиною. Це неважко довести. Машина є складена річ, чий рух заснований на способі поєднання [її частин]. Так само і світ є складеною річчю, чій зміни засновані на способі поєднання його частин. А тому світ – це машина” [Разумные мысли о Боге, мире и душе человека, а также о всех вещах вообще, сообщенные любителям истины Христианом Вольфом // Христиан Вольф и философия в России. – Санкт-Петербург, 2001. – С. 281–282].

³¹ Див. прим. 158 до циклу «Сад божественных пѣсней» та прим. 40 до діалогу «Потоп зміин».

³² Лат. *proportio* (‘співвідносність, сумірність’) – слово, яке в кириличній транслітерації досить часто використовували старі українські письменники. Наприклад, Софроній Почаский писав: “Пропорції досвѣдиши межі поровнанем / Дня з ночью, а правдивым свят отправованем” [Почаский С. Евѡχαριστήριον, або Вдячність ясне превелебнѣйшому в Христѣ его милости господину отцу кир Петру Могиля // Тимов Хв. Матеріяли для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 296]. У власне богословських роздумах це слово набувало й трохи інакшого смислового відтінку. Скажімо, Іоанікій Галятовський писав: “...межы натурами, которыи з собою ся зедночают, мает быти *пропорціо*, подобенство”. Так,

пропорція (подобенство) між Богом та людиною – це не що інше, як розум і воля [Галатовський І. Месія правдивий. – Київ, 1669. – Арк. 100–100 (зв.)].

³³ Пор., наприклад, «Застільні бесіди» Плутарха, де в кн. 8 (II, 718в–720с) докладно розглянуто питання про те, “що саме має на думці Платон, стверджуючи, що Бог завжди залишається геометром” [Плутарх. Застольные беседы. – Ленинград, 1990. – С. 138].

³⁴ У Біблії – *скъдѣльникъ* (пор.: Книга пророка Ісаї 45: 9; Книга пророка Єремії 18: 5). Образ Бога–“гончаря” характерний для християнської традиції, починаючи з найдавніших часів. Досить пригадати хоч би Друге послання до коринтян св. Климента Римського (розд. VIII) [див.: Святого Климента єпископа римского к коринфянам послание II // Ранние отцы Церкви: Антология. – Брюссель, 1988. – С. 89; про це: Курціус Е.-Р. Європейська література і латинське середньовіччя / Переклав з нім. Анатолій Онишко. – Львів, 2007. – С. 620–622]. У старій українській традиції також було заведено називати Бога-Творця “гончарем”, як-от у Климентія Зиновієва: “Первый на свѣтъ гончар, ремесник, труждател: / сам Господь Бог, Адама и Еввы создател” [Климентій Зиновієв. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 131].

³⁵ Модель (від лат. *modulus*) – ‘міра, такт, ритм, лад, масштаб сумірності’.

³⁶ Сковородинські уявлення про досконалий суспільний лад можна трактувати як поєднання Платонової моделі ідеальної республіки з наукою про Церкву як містичне Христове тіло. Вони істотно відрізняються від багатьох аналогічних побудов, скажімо, від схеми соціуму Еразма Роттердамського. По-перше, правлячи, так само, як і Еразм, про три головні види “сродності” (хліборобську, вояцьку та філософську), Сковорода наполегливо підкреслює думку про існування “сродності” для кожної окремої людини. По-друге, характерні для Еразмової моделі принципи ієрархічності та соціальної динаміки в Сковороди софійно знівельовані, оскільки реальна соціальна стратифікація поступається тут місцем стратифікації “внутрішній”: кожна людина, яка віднайшла свою “сродність”, без жодних опосередкувань ієрархічно владнаними суспільними стратами прилучається до Софії, тобто до Невидимої Церкви.

³⁷ На думку старих українських богословів, “душа чловѣча словесная ест дух безсмертный от Бога созданный и в тѣло чловѣчее посылаемый бывает, и како не от сѣмени чловѣческаго родится, ниже от четьрех стіхий составляется, и изшедши от тѣла не умирает” [Могила П. Євхологiон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 135–136]. При тому, даруючи людині душу, Господь одразу ж наділяє її певним характером, що є “вещь невидимая, влѣянная в душу от Бога и из нея на вѣки не змазанная” [Поученіє о святых тайнах. – Унів, 1745. – Арк. 2 (зв.)].

³⁸ Говорячи про людину як про “звѣрка”, гідного жити спільно з іншими людьми, Сковорода, очевидно, має на думці тезу “батька” політичної науки Арістотеля, згідно з якою “людина є від природи [істотою] політичною” (Нікомахова етика 11097b11) [Аристотель. Сочинения: В 4 т. – Москва, 1983. – Т. 4. – С. 63]. Ця теза була добре відома філософам старої України: досить пригадати хоч би трактат Стефана Калиновського «Десять книг Арістотеля до Нікомаха, тобто Етика» [див.: Калиновский С. Десять книг Арістотеля к Нікомаху, то єсть Етика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 59].

³⁹ Про це Сковорода докладніше говорив у своїй 22-ій байці «Навоз и Алмаз». А саме слово *темно* є транслітерацією італ. *tempo* або нім. *das Tempo*. На Галичині воно вживалося ще й донедавна [див.: Огієнко І. Український стилістичний словник. – Львів, 1924. – С. 401].

⁴⁰ Сковорода говорить тут про Церкву як містичне Христове тіло. Загалом беручи, старе українське богослів'я виходило з того, що Церква – це спільнота тих, хто а) визнає Христову віру; б) бере участь у сакраментях та в) підлягає оруді належних старших [див.: *Dubowicz J. Hierarchia, abo O Zwierchności w Cerkwi Bożey. – Lwów, 1644. – S. 8*]. У межах цієї спільноти кожна людина виконує роль, покладену на неї Богом. Як писав, наприклад, Клирик Острозький: “Маєт Церков Божая пастыров, маєт ловцов, маєт перегринов, маєт первохудожников, маєт будовничих, маєт земледѣлцов, маєт страдалцов, маєт рыцеров. Тыє всѣ одним духом и в едно тѣло покрещены, и не может око руцѣ мовити, не потребна ты, анѣ голова нозѣ мовити, ничого по тобѣ...” [Незвісний твір Клирика Острозького // Памятки українсько-руської мови та літератури. Памятки полемічного письменства кінця XVI і поч. XVII в. / Вид. К. Студинський. – Львів, 1906. – С. 201–202].

⁴¹ Пор.: “З маленької іскри великий вогонь буває” [*Номис, № 3844*]; “З малої іскри великий огонь” [*Франко, № 14051*]. Це – один із прикладів, за допомогою яких старі філософи розглядали питання про природу субстанційних форм та спосіб їхнього поєднання з матерією: “...Яким чином досі ховалася в єдиній іскрі та велетенська пожежа, що знищує велике місто? Ти скажеш, що [перша] іскра вивела з себе іншу іскру, а та [знову] іншу, а та – ще іншу й так до нескінченності. Отже, всі вони були [сховані] в першій. Бо коли, наприклад, третя [іскра] була в другій, а друга – в першій, то й третя, і друга були в першій. Проте хто, коли він не божевільний, скаже, що пожежа [цілого міста] була раніше в одній маленькій іскорці?” [*Прокопович Ф. Натурфілософія, або Фізика // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 139*].

⁴² Див.: Четверта книга Мойсеєва: Числа 21: 8–9.

⁴³ Пор., наприклад, 372-ий малюнок зі збірки «*Symbola et emblemata*», який має назву «Голуб, летящий с масличною вѣтвою в ковчег Ноев» і такий підпис: “Добрая надежда. Послѣ дожда бывает хорошая погода. Vona spes” [*Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 94–95*].

⁴⁴ Про братів-близнят, синів Ісаака й Ревеки, Ісава та Якова (званого також Ізраїлем) ідеться в Першій книзі Мойсеєвій: Буття 25: 27–50; Саул – перший цар Ізраїля (див.: Перша книга царств 9–31); Давид – цар Ізраїля після Саула, котрий правив понад 40 років (див.: Друга книга царств 5, наст.).

⁴⁵ Сковорода ототожнює Премудрість із Христом, можливо, розглядаючи Христове тіло, услід за «Строматами» Климента Олександрійського, як *вбрання Логоса*. Так чи ні, філософія Сковороди – *логосична* за власним еством. Це питання вперше докладно розглянув Володимир Ерн у книзі «Григорий Саввич Сковорода. Жизнь и учение» (Москва, 1912), протиставляючи сквородинський *Логос*, як річ питомо метафізичну й божественну, прикметному для новочасної західної філософії *раціо*, як прояву суто людського.

⁴⁶ Парафраза молитви: “Славим тя, без отца из матере и без матере из отца сущаго” [*Могила П. Євхологон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 43 (друга пагін.)*].

⁴⁷ Сковорода проводить тут межу між вірою та розумом приблизно так само, як це робили й інші старі українські письменники та богослови, наприклад, Симеон Полоцький, котрий писав: “...Величайшее есть заблужденія начало, еже хотѣти божественная и весма ум человекской превосходящая мѣрою человеческаго разума мѣрити” [*Полоцький С. Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 225–225 (зв.)*; пор.: *Могила П. Євхологон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 28–29 (друга пагін.)*; *Слово к народу каволічскому. – Почаїв, 1765. – Арк. 2 (зв.)*]. Зрештою, це дуже

стара ідея. Наприклад, Плутарх у трактаті «Про цікавість», який Сковорода, найімовірно, знав, писав так: "...Цікавість – це пристрасть до пізнання прикритого й таємного... Адже й Едіпа цікавість кинула в щонайбільше нещастя" [Плутарх. Сочинения. – Москва, 1983. – С. 484, 490].

⁴⁸ Сковорода називає споглядальну віру "неістинною" з огляду на те, що, як учили вслід за Аристотелем схоласти, "спекулятивне пізнання... не є рушієм волі..." [Калиновский С. Десять книг Аристотеля к Никомаху, то есть Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 132].

⁴⁹ "Театр" належав до кола найпопулярніших барокових образів. Наприклад, у «Передвіснику всезагальної мудрості» Яна Амоса Коменського сказано: "Усі ми, послані у світ, посідаємо місце в загальному театрі Божої мудрості; нам же, християнам, окрім цього, по праву світить ще й світло божественного одкровення" [Коменский Я. А. Сочинения. – Москва, 1997. – С. 153]. Українські письменники XVII–XVIII ст. могли говорити про трагедіальну сцену Христових страстей, про всевітнє "позорище" Страшного Суду, про Діву Марію як про незрівнянну "Акторку" тощо. Однак найчастіше "театральна" метафора окреслювала тут марність та ілюзорність земного життя людини. Тим часом Сковорода вдавався до метафори *theatrum mundi* найперше тоді, коли йшлося про Божий промисел. Як свідчив Михайло Ковалинський, одного разу філософ казав так: "Свѣт подобен театру: чтоб представить на театрѣ игру с успѣхом и похвалою, то берут роли по способностям. Дѣйствующее лице на театрѣ не по знатности роли, но за удачность игры вообще похваляется. Я долго разсуждал о сем и по многом испытаніи себя увидѣл, что не могу представить на театрѣ свѣта никакого лица удачно, кромѣ самаго низкаго, простаго, безпечнаго, уединенаго: я сію ролю выбрал, взял и доволен". Сковородинський заклик "не заирати за хребет театру" є спробою звільнити місце для віри, коли справа торкається речей, які не перебувають у компетенції людського розуму. Досить порівняти цю думку Сковороди, приміром, з такими розважаннями: Східна Церква "в таємниціх, вимове и розумови людскому не подлежах, выдворными дискурсами се не бадает. Вѣрит, а не испытует непостижимаго; вѣрит, а не измѣрает неизмѣренаго. Вѣрит, иж превѣчный Сын и превѣчный Дух оба сут превѣчнаго и единосущнаго Отца: Сын превѣчным рожденіем, а Дух превѣчным исхожденіем, а яким способом, довѣдоватися и шперати в том не кажет. Вѣрит, иж тот же едиnorodный Сын, от превѣчнаго Отца предвѣки рожденный без матери, напоследок родился под лѣты от святое Богородицы и Приснодѣвицы Маріи, а яким способом, не испытует. Вѣдает, иж в особѣ хлѣба правдивое Его Тѣло, а в особѣ вина правдивая Его Кровь вѣрным дается, а яким способом, не бадается" [Карпович Л. Казанье на Преображение Господа Бога и Спаса нашего Иисуса Христа // Левинун Л. В. Леонтий Карпович. Жизнь и творчество. – Минск, 2001. – С. 170 (додатки)]; або: "Вѣтія многовѣщанныя, яко рыбы безгласныя, аще и много глаголют о тебѣ, Пресвятая Троице, но не могут разумѣти, како естеством един сый Бог в тріех же лицах, вѣруем точію и исповѣдуем. Какоже? Не испытуем" [Вѣнец в честь тревѣччанному Богу в Троици славимому. – Чернігів, 1712. – Арк. 23 (зв.)].

⁵⁰ Про внутрішнє слово Божої Премудрості див. славетну розмову Августина зі своєю матір'ю Монікою в Остії (Сповідь, 9. X. 25).

⁵¹ У списку явно помилково: *основывав*.

⁵² Тут Мойсей постає передовсім як законодавець на взір Лікурга, Солона чи Нуми Помпілія. Таким його зображував, скажімо, Йосиф Флавій [див.: *Аверинцев С. Мойсей // Аверинцев С. Софія-Логос: Словник / Упорядник та автор передмови Костянтин Сігов;*

науковий редактор видання Марина Ткачук. 3-є вид. – Київ, 2007. – С. 160]. Зрештою, і в церковній традиції одним із Мойсеєвих окреслень є “законоположник” [див., наприклад: *Могила П. Євхологон, або Молитвослов или Требник*. – Київ, 1646. – С. 259 (друга пагін.)].

⁵³ Ідеться про скрижалі, на яких Мойсей записав десять Божих заповідей (див.: Друга книга Мойсеєва: Вихід 20: 1–17).

⁵⁴ У групуванні тез декалогу Скворода йде за традицією, яка бере свій початок від Філона Олександрійського та більшості східних отців. Ця традиція була закріплена в православної Церкві, а в XVI ст. сприйнята реформатськими теологами (на протипагу традиції, що бере початок від Оригена та Августина й закріплена католицькою та євангелічно-авгсбурзькою Церквами) [див.: *Корзо М. А. Украинская и белорусская катехитическая традиция конца XVI–XVIII вв.: становление, эволюция и проблема заимствований*. – Москва, 2007. – С. 11].

⁵⁵ Друга книга Мойсеєва: Вихід 20: 2–3.

⁵⁶ Друга книга Мойсеєва: Вихід 20: 4.

⁵⁷ Парафраза Другої книги Мойсеєвої: Вихід 20: 7. Пор.: **Не вѡзієши ѡиєне гдѡ бѡга твоегѡ всѡе.**

⁵⁸ Образ “рову” був дуже поширений в українській літературі старої доби. Наприклад, у Тлумачному Псалтиреві сказано: “Ров, грѣх, от него же яма адскія пропасти готовится, иже грѣх содѣвает, той себѣ яму вѣчныя муки копаєт” [Псалтырь с толкованієм. – Київ, 1755. – Арк. 4 (зв.)]. Наші письменники говорили про “ров страстей” [Завѣт духовный в ієросхимонасах Θεодосія... // Акты, относящиеся к истории Южнозападной Руси / Изд. А. П. Петрушевич. – Львов, 1868. – С. 65], “ров геенскій” [Транквилион-Ставровецкий К. Євангеліє учителное. – Рахманів, 1619. – Арк. 12 (зв.), 20, 21, 23], “адскій ров” [Максимович І. Богородице Дѣво. – Чернігів, 1707. – Арк. 11 (зв.)], “ров погибельный” [Службы преподобным отцем Печерским. – Київ, 1763. – Арк. 44 (зв.), 102 (зв.)], “грѣхов печальный ров” [Козачинський М. Філософія Аристотелева. – Львів, 1745. – Арк. 30] тощо.

⁵⁹ Друга книга Мойсеєва: Вихід 20: 8.

⁶⁰ Друга книга Мойсеєва: Вихід 20: 12. Пор. народну приказку: “Шануй батька й Бога” [Франко, № 27872].

⁶¹ Пор.: “Шануй учителя паче родителя” [Номис, № 6101].

⁶² Друга книга Мойсеєва: Вихід 20: 13. В одній старій українській учительній Євангелії п’ята Божа заповідь подана в такій формі: “‘Не бій нѣкого’ нѣ оружієм, нѣ языком своим” [Няговские поучения. Факсимильное воспроизведение текста по изданию А. Л. Петрова с вводной статьей Ласло Дэже / Под редакцией и с предисловием Андраша Золтана. – Ньиредьхаза, 2006. – С. 219].

⁶³ Парафраза Другої книги Мойсеєвої: Вихід 20: 14. Пор.: **Не прелюбѡ сотвори.**

⁶⁴ Парафраза Другої книги Мойсеєвої: Вихід 20: 15. Пор.: **Не оукради.**

⁶⁵ Парафраза Другої книги Мойсеєвої: Вихід 20: 16. Пор.: **Не послѣшествовай на дрѣга своего свидѣтельства ложна.**

⁶⁶ Гр. *διάβολος* означає “наклепник”. Як писав свого часу Євсевій Памфіл (Церковна історія, V, 21, 2), диявол є наклепником не тільки за ім’ям, але також за власним єством [Євсевій Памфіл. Церковная история. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 222].

⁶⁷ Друга книга Мойсеєва: Вихід 20: 17.

⁶⁸ Скворода має на думці слова: **Любѡи нелицемѣрна** (Послання св. ап. Павла до римлян 12: 9).

⁶⁹ Пор. із думкою Стефана Яворського: “Скудная велми / умов наших мѣра, / аще не тую наворачает вѣра. / Око не видит, / ниже ум вмѣщает, / яже едина вѣра постигает. /

Крилами глагол Божій перната / проходит чувствам не входная врата” [Яворський С. Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 423].

⁷⁰ Пор. з окресленням ества *віри*, що його подає Дмитро Туптало: “Вѣра есть уповаемых извѣщеніе, вещей обличеніе невидимых, или вѣра есть не что иное, развѣ токмо вѣровать, чего не видим” [Туптало Д. Зерцало православнаго исповѣданія // Сочиненія святого Димитрія, митрополита Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 5. – С. 1]. Або: “Вѣра есть то, чesого очи твои плотскіи не видят, ни руцѣ твои осязают, сердце же твоє, ум твой несумненно в себѣ утверждает, яко тако есть, а не инако: то вѣра” [Туптало Д. Розыск о расколнической брынской вѣрѣ. – Київ, 1748. – Арк. 13]. Як бачимо, у своїх міркуваннях Туптало спирався передовсім на слова св. ап. Павла: *Ἔστιν ἡ ἐκείνη, ὑποβάπτειν τῶν ἀκρῶν, τῶν ἀφανῶν, τῶν ἀκατάβυστον ὄντων, τῶν ἀκατάληκτων, τῶν ἀκρίβητος, τῶν ἀκαταμάτῳ, τῶν ἀκαταμήτῳ, τῶν ἀκαταμάτῳ, τῶν ἀκαταμήτῳ* (Послання св. ап. Павла до євреїв 11: 1).

⁷¹ Як ір в емблематиці означав “добрю надію”. Див., наприклад, 480-ий малюнок зі збірки «*Symbola et emblemata*», що має назву «Жена на раменах носящая якорь» та підпис: “Надежда безсмертная. Spes mea est immortalis” [Емвлемы и смволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 120–121].

⁷² Книга Псалмів 118 (119): 142.

⁷³ Сковорода має на думці слова: *бѣгъ любы ѣсть* (Перше соборне послання св. ап. Івана 4: 8, 16).

⁷⁴ Сковорода має на думці слова: *Горѣ вѣмъ, книжницы и фарісеє, лицемѣри, якъ подобитеса гровѣмъ повѣпленымъ, иже внѣдѣдъ оубо іавлѣютса красны, внѣтрѣдѣдъ же полни сѣтъ костей мѣртвыхъ и всѣкѣа нечистотѣ* (Євангелія від св. Матвія 23: 27).

⁷⁵ Сковорода має на думці біблійні слова на взір: *гѣгѣль же бѣа нашегѣ превывѣетъ во вѣкѣ* (Книга пророка Ісаї 40: 8), або: *истина гѣна превывѣетъ во вѣкѣ* (Книга Псалмів 116 (117): 2).

⁷⁶ Пор. із застереженням Еразма Роттердамського: “...Не змішуй небесну Христову філософію з людськими настановами... Якщо хто-небудь уважно розгляне життя та правила Бенедикта, Франциска, Августина, то помітить, що... вони дуже переймалися тим, щоб – як це часто буває – людським настановам, котрі походять від людей, не надавали більшого значення, ніж Євангелію” [Еразм Роттердамский. Послание к Паулу Вольцу // *Еразм Роттердамский*. Философские произведения. – Москва, 1986. – С. 76, 86], або з думкою Яна Амоса Коменського: “...Світло богопізнання (*θεογνωσις*), отримане спочатку від Бога через Закон та вроджені поняття, перетворилося зрештою на тїнь, і то не тільки в поган, але й у надрах самої Церкви, спершу іудейської, а перегадом християнської. Так сталося тому, що вони, нехтуючи джерело світла, Закон, передавали одне одному тільки відображене світло, через Переказ, а отже все далі й далі відбігали від падаючого ясного світла” [Коменский Я. А. Вселенский Совет об исправлении человеческих дел. Часть II. Панагия. Теорема XXXII // *Коменский Я. А. Сочинения*. – Москва, 1997. – С. 358].

⁷⁷ Фраза *плѣдъ животѣ* зринає в Книзі пророка Осії 10: 12.

⁷⁸ Єхидна (гр. *ἔχιδνα*) – згідно з грецькою міфологією, страшна почваря, напівжінка-напівзмія. За словником Памви Беринди, слово *єхидна* означає “ящорка” й потрактоване так: “Сей звѣр, раслѣвающ рождшую и прогризающ чрево ея, сице глаголется ‘происходити на свѣт’” [Беринда П. Лексікон славенороскїй и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 403]. Єхидна входила до кола емблематичних образів. Наприклад, у збірці «*Symbola et emblemata*» є малюнок «Пресмыкающаяся Ехидна, мечем обезглавленная» з підписом: “Уповаю, доколѣ живу и дышу. Dum spiro, spero” [Емвлемы и смволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 4–5].

⁷⁹ У цих своїх міркуваннях Сковорода близький до науки деяких київських барокових богословів (Феофан Прокопович, Самійло Миславський, Іриней Фальківський та інші), які, наслідуючи протестантів, не визнавали церковний Переказ за джерело Об'явлення [див.: *Лаба В.* Біблійна герменевтика. Вид. 2-е. – Рим, 1990. – С. 142]. Недаром, скажімо, Самійло Миславський, рекомендуючи учителям Харківського колегіуму послуговуватися у власних теологічних викладах курсом богослів'я Феофана Прокоповича, підкреслював, що “thesis или положенія, sive veritates theologicas, то есть истины богословскія [слід] основувать на Священном Писаніи, яко единственном источникѣ и началѣ священной богословіи” [*Лебедев А.* Харьковский коллегіум как просветительный центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1885. – Кн. 4 (окт.-дек.). – С. 60]. Тим часом православна доктрина трактує це питання інакше. Пор., наприклад: “Вопрос. Не долѣет ли вѣрити точію в Писаніи Свягом содержаемая? Отвѣт: Не долѣет; подобает бо и преданіям церковным вѣровати...” [Вънец в честь тривѣнчанному Богу, в Троици славимому. – Чернігів, 1712. – Арк. 107; пор.: *Винницький І.* Катихісис, або Наука христіанскія. – Унів, 1685. – Арк. 7 (зв.)].

⁸⁰ Парафраза Євангелії від св. Матвія 15: 6–7. Пор.: *и разорѣете заповѣдь вѣію за преданіе вѣше. Лице мѣри.*

⁸¹ У списку явно помилково: *прочіи*.

⁸² Кураж – одне з улюблених понять Сковороди. Як пояснював Жозеф де Местр: “Слово *courage* (мужність, безстрашність) утворене від *cor* та *rage*, тобто ‘жага серця’, або, краще сказати: ‘піднесення, захват серця’ (в сенсі англійського *rage*). Це слово, загалом беручи, – доволі вдалий переклад грецького *thumos*” [*Местр Ж. де.* Санкт-Петербургские вечера. – Санкт-Петербург, 1998. – С. 85]. Згідно з Максом Фасмером, у Російській імперії це слово вперше з’являється у Феофана Прокоповича [див.: *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка: В 4 т. 4-е изд., стереотип. – Москва, 2004. – Т. 2. – С. 422].

⁸³ Парафраза Послання св. ап. Павла до галатів 6: 16. Пор.: *миръ на нѣхъ и мѣть.*

⁸⁴ Парафраза Книги пророка Ісаї 61: 7. Пор.: *и веселіе вѣчноє надъ главою ѣхъ.*